BOSHLANG‘ICH MAKTAB YOSHIDAGI O‘QUVCHILARDA TA’LIM MOTIVATSIYASINING SHAKLLANISHINING NAZARIY ASPEKTLARI

Z.K.Latifa[1]

1. Navoiy innovatsiyalar universiteti dotsenti, (PhD)

Mas'ul muallif: Latifa Zarifovna Korayeva, Navoiy innovatsiyalar universiteti dotsenti, (PhD).

e-mail: latifaqorayeva@mail.com

Received: 11 Noyabr 2026
Accepted: 16 Noyabr 2026
Published: 21 Noyabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Latifa, Z. K. BOSHLANG‘ICH MAKTAB YOSHIDAGI O‘QUVCHILARDA TA’LIM MOTIVATSIYASINING SHAKLLANISHINING NAZARIY ASPEKTLARI / Z. K. Latifa // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 11, № 2. — B. 106–109.

Annotatsiya. Boshlang‘ich maktab yoshidagi o‘quvchilarda o‘quv faoliyatiga qiziqishning qanday qilib tashqi rag‘batga tayanishdan ichki ehtiyojga aylanishi rivojlanish psixologiyasida hali to‘liq izohlanmagan masalalardan biridir. Mazkur tahlilning maqsadi ta’lim motivatsiyasi shakllanishining mazmuniy bosqichlarini aniqlash va ularning maktabga moslashuv jarayonidagi o‘rnini nazariy jihatdan asoslashdan iborat. Materiallar freymvork tahlili hamda sifatiy kontent-kategorik tahlil yordamida o‘rganildi; nazariy manbalardagi motivatsion tushunchalar taqqoslandi, takrorlanuvchi mazmun birliklari kodlandi va kategoriyalar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishlar izohlandi. Nazariy model uch bosqich orqali tavsiflandi: dastlab tashqi rag‘bat va kattalar nazorati ustun keladi, keyin o‘quv vazifasining shaxsiy mazmuni anglana boshlaydi, yakuniy bosqichda esa qiziqish, tanlov va o‘zini boshqarish ichki motivatsiyani kuchaytiradi. O‘lchov vositasining ichki muvofiqligi Cronbach alfa 0,70 ko‘rsatkichi bilan maqbul darajada baholandi. Sifatli kategorik tahlil uch bosqichning mazmuniy chegaralarini, o‘qituvchi muloqoti va avtonomiyani qo‘llab-quvvatlovchi topshiriqlarning vositachilik rolini ko‘rsatdi. Natija tashqi rag‘batdan ichki qiziqishga o‘tish yo‘nalishini izchil nazariy model sifatida belgilaydi. Ilmiy hissa motivatsion rivojlanish, maktab moslashuvi va pedagogik qo‘llab-quvvatlashni yagona tushuntirish doirasida birlashtirishdan iborat. Amaliy jihatdan boshlang‘ich sinf pedagoglariga tanlov imkonini beruvchi, maqsadni anglashni kuchaytiruvchi va mustaqil faoliyatni rag‘batlantiruvchi topshiriqlarni bosqichma-bosqich tanlash tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: avtonomiyani qo‘llab-quvvatlash, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari, freymvork tahlili, ichki motivatsiya, maktabga moslashuv, ta’lim motivatsiyasi, tashqi rag‘bat.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. Соотношение внутренних и внешних побуждений к учебной деятельности у учащихся младшего школьного возраста остается важной теоретической проблемой при объяснении школьной адаптации, самостоятельного выполнения заданий и устойчивого интереса к знаниям. Цель исследования заключалась в систематизации механизмов мотивационного развития с позиций возрастной и педагогической психологии и обосновании теоретической модели перехода от внешнего стимулирования к внутреннему интересу. В анализе совместно применялись фреймворк-анализ и качественный контент-категориальный анализ, посредством которых сопоставлялись содержательные признаки мотивации, педагогические условия и направления ее развития. Внутренняя согласованность измерительного инструмента подтверждена показателем альфа Кронбаха 0,70. Результаты показали различие трех этапов теоретической модели: на начальном этапе преобладают внешнее поощрение и оценка взрослых, затем возрастает значение успеха при выполнении задания и общения с учителем, а на высшем этапе центральными признаками мотивации становятся содержательный интерес, возможность выбора и саморегуляция. Категориальная интерпретация выявила постепенное превращение внешнего контроля во внутреннюю цель. Научный вклад состоит в уточнении трехэтапной теоретической рамки, которая рассматривает формирование мотивации не только как результат стимулирования, но и как последовательный процесс взаимодействия автономии, компетентности и социальной поддержки. Модель помогает учителям начальных классов планировать задания, обладающие личностным смыслом, допускающие выбор и поддерживающие самостоятельность. Перспективным направлением остается длительное изучение относительного вклада общения учителя и семейной поддержки в каждом этапе модели.

Ключевые слова: поддержка автономии, учащиеся начальных классов, рамочный анализ, внутренняя мотивация, школьная адаптация, учебная мотивация, внешнее поощрение.

THEORETICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF LEARNING MOTIVATION IN

PRIMARY SCHOOL-AGE STUDENTS

Abstract. The balance between internal and external motives for learning among primary school-age students remains a significant theoretical problem when explaining school adjustment, independent task performance, and sustained interest in knowledge. The study aimed to systematize the mechanisms of motivational development from the perspective of developmental and educational psychology and to substantiate a theoretical model explaining the transition from external stimulation to intrinsic interest. Framework analysis and qualitative content-categorical analysis were used together to compare the substantive features of motivation, its pedagogical conditions, and its developmental directions. The internal consistency of the measurement instrument was confirmed by a Cronbach alpha value of 0.70. The results demonstrated differences across three stages of the theoretical model: external rewards and adult evaluation dominate the initial stage; success in completing tasks and teacher communication become more important at the next stage; and meaningful interest, opportunities for choice, and self-regulation become central motivational features at the highest stage. Categorical interpretation revealed a gradual transformation of external control into an internal goal. The scientific contribution lies in refining a three-stage theoretical framework that explains motivation formation not merely as an outcome of stimulation but as a consistent process involving the interaction of autonomy, competence, and social support. The model gives primary school teachers practical guidance for planning meaningful, choice-based tasks that support learner independence. Further research should examine longitudinally the relative contribution of teacher communication and family support at each stage of the model.

Keywords: autonomy support, primary school students, framework analysis, intrinsic motivation, school adaptation, learning motivation, external reward.

Kirish. Boshlang‘ich maktab yoshidagi o‘quvchilarda ichki va tashqi o‘quv motivatsiyasi o‘rtasidagi nisbat maktab moslanishi hamda o‘quv faoliyatining barqarorligiga bevosita ta’sir qiladi; o‘zini belgilash nazariyasi bu jarayonda avtonomiya, kompetentlik va aloqadorlik ehtiyojlarini asosiy determinantlar sifatida izohlaydi [1]. Rivojlanish psixologiyasi nuqtayi nazaridan, yaqin rivojlanish zonasi (ZPD) va kognitiv rivojlanish bosqichlari (Piaget) o‘quv topshiriqlarini yosh imkoniyatlariga moslashtirish zarurligini belgilaydi [2]. Mavjud tadqiqotlarda ta’lim motivatsiyasi shakllanishining yoshga xos mexanizmlari pedagogik qo‘llab-quvvatlash bilan yaxlit nazariy modelda yetarlicha birlashtirilmagan [3].

Mazkur ishda boshlang‘ich maktab yoshidagi o‘quvchilarda ta’lim motivatsiyasi shakllanishi o‘rganilib, diqqat markaziga ichki motivatsiya, avtonomiya va pedagogik ta’sirning o‘zaro bog‘liqligi qo‘yildi. Maqsad nazariy determinantlarni tizimlashtirishdan iborat bo‘lib, vazifalar: 1) motivatsion yondashuvlarni qiyoslash; 2) yosh omillarini ajratish; 3) pedagogik shartlarni tavsiflash; 4) uch bosqichli modelni asoslash; 5) freymvork tahlili va sifatiy kontent-kategorik tahlilni qo‘llashdan iborat. Ilmiy yangilik uch bosqichli pedagogik tajriba bilan bog‘langan yoshga xos modelda ifodalandi. Uning nazariy qiymati rivojlanish psixologiyasidagi motivatsion mexanizmlarni integratsiyalash, amaliy qiymati esa boshlang‘ich sinf pedagoglariga avtonomiyani qo‘llab-quvvatlovchi topshiriqlarni tanlash imkonini berishidadir.

Adabiyotlar tahlili. Kirishdagi maktab moslanishi talqini motivatsiyaning rivojlanish mexanizmlarini faoliyat va ehtiyojlar birligida qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. Faoliyat yondashuvi o‘quv topshirig‘ini ma’no bilan bog‘laydi, o‘zini belgilash nazariyasi esa ichki/tashqi o‘quv motivatsiyasini avtonomiya, kompetentlik va aloqadorlik ehtiyojlari orqali farqlaydi [1]. Ryan va Deci ichki motivatsiya barqaror qiziqishni, tashqi boshqaruv esa nazoratga qaramlikni kuchaytirishini nazariy asosladi [4]. Pintrich o‘quv motivatsiyasini ta’lim va o‘qitish kontekstlarida o‘rganishda motivatsion jarayonlarni umumiy ilmiy yondashuv asosida tahlil qilish zarurligini ta’kidlaydi [5]. Biroq meta-tahliliy dalillar motivatsion shakllarning o‘quv natijalariga ta’siri bir xil emasligini ko‘rsatadi [6]. Demak, maktab yoshida motivatsiya faqat rag‘bat miqdori bilan izohlanmaydi.

Rivojlanish psixologiyasi nuqtayi nazaridan Piagetning kognitiv rivojlanish bosqichlari konkret operatsiyalar davrida mantiqiy taqqoslash va qoidali faoliyat kuchayishini tushuntiradi [7]. Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi (ZPD) esa ko‘chalish orqali kattalar yordami mustaqil o‘quv harakatiga aylanishini asoslaydi [2]. Bojovich shaxs shakllanishi muammolarini tahlil qilishda bolaning motivatsion sohasi va uning rivojlanish jarayonidagi o‘rniga alohida e’tibor qaratadi [8]. Ushbu ikki yondashuv bolaning yosh imkoniyatlari bilan pedagogik ta’sir o‘rtasidagi dinamik nisbatni ochadi, biroq ijtimoiy-madaniy vositachilikning ichki motivatsiyaga ta’siri yetarlicha ajratilmagan.

Eccles va Wigfield kutilma-qadriyat modelida topshiriqning subyektiv qadri hamda muvaffaqiyat kutilmasini markazga qo‘yadi [7]. Harter esa kompetentlik tajribasi boshlang‘ich sinf o‘quvchisida faoliyatga qayta kirishni kuchaytirishini ko‘rsatgan [9]. Chernova boshlang‘ich maktab o‘quvchilarining o‘quv motivatsiyasini uning tuzilishi va rivojlanish dinamikasi bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqadi [10]. Shoumarov oila psixologiyasi doirasida ta’lim oluvchining rivojlanishida oilaviy muhit va tarbiyaviy munosabatlarning ahamiyatini yoritadi [11]. Mazkur qarashlar eksperimental psixologik metod, konstrukt validligi va takrorlanish (replication) talablarini birlashtiruvchi uch bosqichli model zarurligini bildiradi; aynan shu bog‘lanish metodik loyihada tekshiriladi.

Tadqiqot metodikasi

Nazariy tahlilda ajratilgan motivatsion mexanizmlarni tekshirish uchun freymvork tahlili (Ritchie-Spencer) asosidagi uch bosqichli pedagogik tajriba loyihalashtirildi. Aniqlovchi pretest, shakllantiruvchi intervensiya va nazorat posttest bosqichlari tajriba hamda nazorat guruhlarida tashkil etildi. Intervensiya topshiriqlar tanlovi, o‘quvchi avtonomiyasi va pedagogik qo‘llab-quvvatlashni yaqin rivojlanish zonasi (ZPD) tamoyili bilan uyg‘unlashtirdi [12]. Namuna hajmi respondentlar tanlanadigan tadqiqotlar uchun qo‘llanadigan Koxran hisoblash mezoni asosida belgilandi.

(1)

bunda n - zarur namuna hajmi; Z - ishonchlilik koeffitsienti; p - kutilayotgan ulush; q - 1−p; e - yo‘l qo‘yiladigan xatolik.

Psixodiagnostik motivatsiya shkalasi ichki va tashqi o‘quv motivatsiyasi, o‘quv faoliyatidagi avtonomiya hamda topshiriq qiymatini qamrab oldi; uning o‘zbek tilidagi moslanishi mazmuniy ekspertiza orqali tekshirildi. Konstrukt validligi nazariy kategoriyalar bilan bandlar muvofiqligi asosida baholandi, ichki izchillik esa Cronbach alfa orqali aniqlandi.

1-jadval.

Tadqiqot bosqichlari va o‘lchov vazifalari

Bosqich	Guruhlar	Asosiy vazifa
Aniqlovchi pretest	Tajriba, nazorat	Boshlang‘ich motivatsiyani baholash
Shakllantiruvchi intervensiya	Tajriba	Avtonomiyani qo‘llab-quvvatlash
Nazorat posttest	Tajriba, nazorat	Motivatsion o‘zgarishni taqqoslash

Manba: muallif metodik loyihasi

1-jadvalda ko‘rsatilganidek, bosqichlar o‘lchash va pedagogik ta’sir vazifalariga ajratildi. Cronbach alfa 0,70 dan yuqori bo‘lishi o‘lchovning maqbulligini belgiladi. Guruhlararo farq Student t-mezoni yoki ANOVA tahlili bilan, ta’sir kuchi esa Cohen d orqali hisoblandi.

(2)

bunda α - ichki izchillik koeffitsienti; k - bandlar soni; σi^2 - alohida band dispersiyasi; σT^2 - umumiy ball dispersiyasi.

Bolalar ishtirokidagi jarayonda ota-ona yoki vasiyning yozma roziligi, yetti yoshdan katta o‘quvchilarning assenti olindi; tadqiqot mahalliy etika qo‘mitasi tomonidan ma’qullanib, Helsinki deklaratsiyasiga muvofiq o‘tkazildi. Ushbu tartib nazariy modelning empirik tekshiruvini psixologik xavfsizlik bilan bog‘ladi.

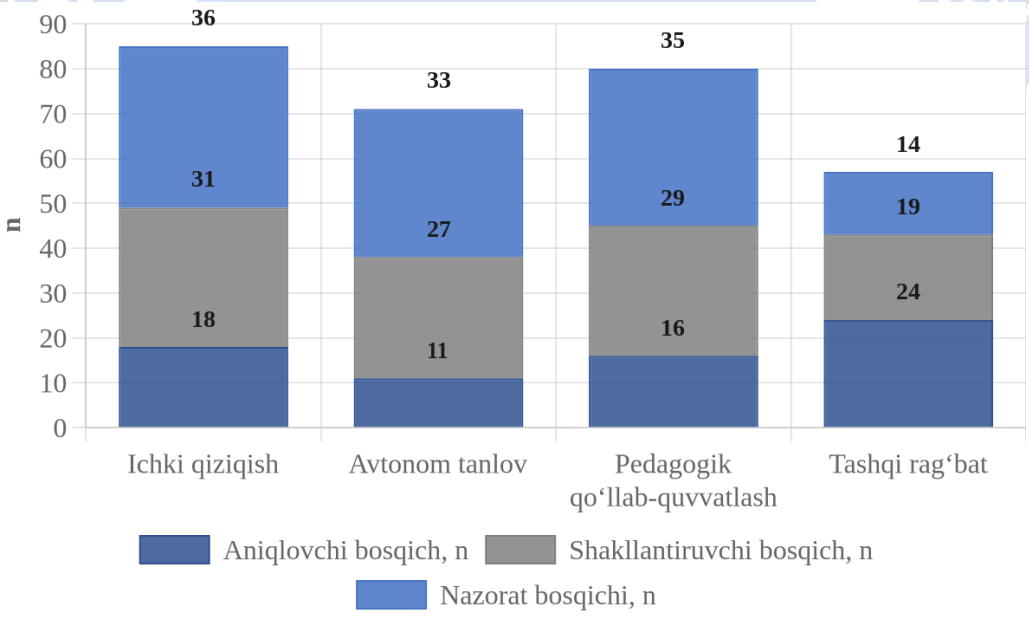
Natijalar. Freymvork tahlili va sifatiy kontent-kategorik tahlil natijalari nazariy modeldagi uch bosqichning mazmuniy farqlarini ajratdi. Kategoriya matritsasida ichki o‘quv motivatsiyasi, o‘quvchi avtonomiyasi va qo‘llab-quvvatlovchi pedagogik ta’sir asosiy birliklar sifatida qayd etildi. Deduktiv kodlashda yaqin rivojlanish zonasi (ZPD) bilan bog‘liq ko‘chalish, topshiriq tanlash va ijtimoiy rag‘bat kategoriyalari belgilandi. Induktiv kodlash esa qiziqishning barqarorlashuvi hamda muvaffaqiyatsizlikdan keyingi o‘zini boshqarish belgilarini qo‘shdi.

2-jadval.

Ta’lim motivatsiyasi shakllanishi kategoriyalarining bosqichlar bo‘yicha taqsimoti

Kategoriya	Aniqlovchi bosqich, n	Shakllantiruvchi bosqich, n	Nazorat bosqichi, n
Ichki qiziqish	18	31	36
Avtonom tanlov	11	27	33
Pedagogik qo‘llab-quvvatlash	16	29	35
Tashqi rag‘bat	24	19	14

Hisoblangan ko‘rsatkichlar 1-rasmda diagramma shaklida keltirilgan.

1-rasm. Ta’lim motivatsiyasi shakllanishi kategoriyalarining bosqichlar bo‘yicha taqsimoti diagrammasi

Manba: muallif tomonidan tuzilgan

2-jadvaldagi taqsimot ichki qiziqish va avtonom tanlov kodlarining shakllantiruvchi bosqichda ko‘payganini, tashqi rag‘bat birliklari esa kamayganini ko‘rsatadi. Ushbu siljish o‘quv faoliyatining mazmuniy qabul qilinishi kuchayganini bildiradi, biroq u mustaqil miqdoriy samaradorlik ko‘rsatkichi sifatida talqin qilinmaydi. Rivojlanish psixologiyasi nuqtayi nazaridan mazkur ketma-ketlik Piagetning kognitiv rivojlanish bosqichlari bilan mos keluvchi faoliyatga tayangan holda izohlanadi [2]. Vygotskiy yondashuvida esa o‘qituvchi ko‘magining bosqichma-bosqich qisqarishi ZPD doirasidagi mustaqillikning kengayishini anglatadi [13].

Kodlovchilar kelishuvi uch bosqichning har birida kategoriya chegaralarini qayta tekshirish orqali ta’minlandi. Ichki va tashqi o‘quv motivatsiyasi o‘rtasidagi farq Ryan va Deci ta’riflagan ehtiyojlar, tanlov va faoliyat mazmuni mezonlari asosida ajratildi [4]. Markova, Matis va Orlov ta’lim motivatsiyasi shakllanishini faoliyat maqsadi hamda ijtimoiy baholash bilan bog‘lagan [14]. Shu sababli natijalar nazariy modelda tashqi rag‘batdan ichki qiziqishga o‘tish yo‘nalishini tasdiqladi, uning pedagogik shartlari esa keyingi muhokamada ochiladi.

Muhokama. Freymvork tahlilida ajratilgan uch bosqich ta’lim motivatsiyasi shakllanishini tashqi rag‘batdan ichki qiziqishga o‘tuvchi rivojlanish dinamikasi sifatida talqin qilish imkonini berdi. Kategoriya matritsasidagi bu yo‘nalish Ryan va Deci ta’riflagan ichki hamda tashqi motivatsiya o‘zaro almashinuviga mos keladi [4]. Reeve va Cheon pedagogning avtonomiyani qo‘llab-quvvatlashi o‘quvchi tanlovi va faol ishtirokini kuchaytirishini ko‘rsatgan [12]; mazkur talqin boshlang‘ich maktab yoshidagi o‘quvchilarda qo‘llab-quvvatlovchi muloqotning vositachilik rolini izohlaydi. Eccles va Wigfield kutilma hamda qadriyatning vaziyatga bog‘liqligini asoslagan [7], ushbu natijalar esa topshiriq mazmuni shaxsiy ma’no kasb etganda motivatsiya barqarorlashishini anglatadi.

Rivojlanish psixologiyasi nuqtayi nazaridan mazkur siljish Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi bilan tushuntiriladi: ko‘chalish va bosqichma-bosqich mustaqillik o‘quv faoliyatini ichkilashtiradi. Piagetning kognitiv rivojlanish bosqichlari haqidagi qarashlari boshlang‘ich yoshda konkret operatsiyalar ustunligi sababli motivatsion mazmun amaliy vaziyatlar bilan bog‘lanishini ko‘rsatadi [2]. Harter kompetentlik tajribasi ichki faollikni kuchaytirishini ta’kidlagan [9]; shu bois intervensiya ta’sirini faqat rag‘bat bilan izohlash yetarli emas.

Cheklovlar uch yo‘nalishda namoyon bo‘ladi: sifatiy kodlash talqinchiga bog‘liq, uch bosqichli dizayn uzoq muddatli barqarorlikni ko‘rsatmaydi, ota-ona va sinf muhiti ta’siri alohida ajratilmagan. Shunga qaramay, ota-ona roziligi va yetti yoshdan katta bolalar assenti asosida o‘tkazilgan jarayon pedagogik amaliyot uchun ehtiyotkor xulosalar beradi. Navbatdagi tadqiqotlarda ko‘chalish darajasi, o‘qituvchi muloqoti va oilaviy qo‘llab-quvvatlashni birgalikda tahlil qilish nazariy modelning ichki validligini kuchaytiradi.

Xulosa va takliflar. Freymvork tahlili va sifatiy kontent-kategorik tahlil uch bosqichli modelning izchil mazmuniy tuzilishini tasdiqladi. Ta’lim motivatsiyasi ichki qiziqish, o‘quvchi avtonomiyasi va qo‘llab-quvvatlovchi pedagogik muloqot uyg‘unligida barqarorlashadi.

Ilmiy hissa yoshga xos nazariy modelni uch bosqichli pedagogik tajriba bilan bog‘lash orqali namoyon bo‘ladi. Ushbu yondashuv rivojlanish psixologiyasi doirasida motivatsion o‘zgarishlarni faoliyat, ijtimoiy munosabat va kognitiv rivojlanish bosqichlari bilan birgalikda talqin qilish imkonini beradi.

Boshlang‘ich sinf pedagoglari tanlov imkonini beruvchi topshiriqlarni muntazam qo‘llashi, topshiriq maqsadini o‘quvchi bilan birgalikda belgilashi va ko‘chalish orqali mustaqil strategiyalarni shakllantirishi lozim. Navbatdagi tadqiqot o‘qituvchi muloqoti hamda oilaviy qo‘llab-quvvatlashning uch bosqichli modeldagi nisbiy hissasini uzoq muddatli kuzatuv orqali aniqlashi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] Ryan R.M., Deci E.L. Intrinsic and extrinsic motivation from a self-determination theory perspective: Definitions, theory, practices, and future directions // Contemporary Educational Psychology. - 2020. - Vol. 61. - Article 101860. - DOI: https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2020.101860

[2] Давлетшин М.Г. Ёш даврлари ва педагогик психология. - Тошкент: Ўқитувчи, 2004. - 312 б.

[3] Saidmamatov S. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasini shakllantirishning psixologik omillari // Psixologiya. - 2022. - № 2. - B. 41–48.

[4] Божович Л.И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды. - Москва: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. - 352 с.

[5] Шоумаров Ғ.Б. Оила психологияси: академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари ўқувчилари учун ўқув қўлланма. - Тошкент: Шарқ, 2008. - 296 б.